

Rousseau descoperă și valorizează la maximum virtuțile copilăriei, deschizând o nouă perspectivă în istoria pedagogiei și anticipând teze ale curentului „educației noi” din secolul XX. Adept al principiului educației „negative”, consideră că educația nu trebuie să transmită virtutea sau adevărul, ci să păzească inima de viciu și spiritul de eroare. Educatorul devine un consilier și un asistent al copilului care trebuie lăsat să se dezvolte singur, potrivit apetențelor și înclinațiilor originare. Minimalizând rolul cunoașterii intelectuale, pedagogul francez accentuează rolul intuiției și al contactului nemijlocit cu lucruri și fapte. El propune o periodizare a educației pe baza unor criterii fiziologice și psihologice. Câteva idei ale marelui pedagog rămân valabile :

- necesitatea ca pedagogia să fie fundamentată pe datele și observațiile psihologiei experimentale ;
- existența unor etape distincte ale dezvoltării naturale a copilului ;
- accentuarea importanței educației prin intuirea lucrurilor, comparativ cu cea bazată pe cuvinte ;
- rolul metodelor intuitive și active în accesarea la cunoașterea veritabilă ;
- valoarea ridicată a interesului psihic al copilului în învățare ;
- dependența reformelor sociale de o prealabilă revoluție în educația individului.

5.4. Texte reprezentative

J.-J. Rousseau, 1973, *Emil sau despre educație*,
Editura Didactică și Pedagogică, București.

„Totul este bun când iese din mâinile Creatorului ; totul degenerază în mâinile omului. El silește un pământ să hrănească produsele altuia ; un pom să poarte fructele altuia. Amestecă și confundă climatele, elementele, anotimpurile. Își mutilează câinele, calul, sclavul. Răstoarnă totul, desfigurează totul : îi plac diformitățile, monștrii. Nu vrea nimic așa cum l-a făcut natura, nici chiar pe om ; vrea să-l dreseze și pe el, ca pe un cal de manej ; vrea să-l potrivească după placul lui, ca pe un pom din grădina sa” (p. 7).

„Ne naștem cu sensibilitate și chiar de la naștere suntem influențați în diferite chipuri de obiectele care ne înconjoară. Din moment ce avem, așa-zis, conștiința senzațiilor noastre, suntem înclinați să căutăm sau să înlăturăm obiectele care le produc, mai întâi după cum senzațiile ne sunt plăcute sau neplăcute, apoi după concordanța sau neconcordanța pe care o găsim între noi și acele obiecte și, în fine, după judecățile rațiunii noastre asupra ideii de fericire sau de perfecțiune. Aceste dispoziții se lărgesc și se întăresc pe măsură ce devenim mai sensibili și mai luminați ; însă, sub presiunea obișnuințelor, ele se alterează mai mult sau mai puțin prin opiniile noastre. Înainte de această alterare, ele sunt ceea ce eu numesc natură în noi” (p. 10).

„A trăi nu înseamnă a respira, ci a acționa ; înseamnă a întrebuința organele, simțurile, facultățile noastre, toate părțile ființei noastre, care ne dau sentimentul propriei noastre existențe. A trăi mai mult nu omul care numără mai mulți ani, ci cel care a simțit mai mult viața” (p. 15).

„Oamenii nu sunt făcuți deloc să stea îngrămădiți în furnicare, ci să fie răspândiți pe pământul pe care trebuie să-l cultive. Cu cât se adună mai mulți la un loc, cu atât se corup mai mult. Infirmitățile corpului, ca și viciile sufletului, sunt efectele de neînălțurat ale acestei mari îngrămădeli. Omul este, dintre toate animalele, cel care suportă cel mai puțin să trăiască în turmă. Oamenii îngrămădiți ca niște oi vor pieri cu toții în scurtă vreme. Suflera omului este ucigătoare pentru semenul său ; aceasta este adevărat atât la propriu, cât și la figurat” (p. 34).

„Singura obișnuință pe care trebuie s-o înlesnim copilului e aceea de a nu dobândi nici una ; să nu fie purtat pe un braț mai mult decât pe altul ; să nu fie obișnuit să arate sau să se servească de o mână mai mult decât de alta, să nu se învețe să dorească să mănânce, să doarmă și să se miște la aceleași ore sau să nu stea singur și ziua, și noaptea. Pregătiți-l din timp pentru a fi stăpânul propriei sale libertăți și al deprinderii de a-și întrebuința propriile forțe, lăsând corpului obișnuința naturală, punându-l în stare de a fi întotdeauna stăpân pe sine și de a-și îndeplini voința în orice, de îndată ce va avea-o” (p. 39).

„Se impune să fie obișnuit de timpuriu să nu comande nici oamenilor, căci nu e stăpânul lor, nici lucrurilor, căci ele nu înțeleg deloc. Astfel, când un copil dorește un lucru pe care îl vede și pe care vrei să i-l dai, e mai bine să duci copilul la obiect decât obiectul la copil ; din această practică va scoate o concluzie potrivită vârstei lui, pe care nu i-o poți sugera prin alt mijloc” (p. 43).

„Sensul acestor reguli este să dăm copiilor mai multă libertate adevărată și mai puțină deprindere de a comanda, de a-i lăsa să facă mai mult prin ei înșiși și să ceară mai puțin de la alții. Astfel, deprinzându-se de timpuriu să-și limiteze dorințele la puterile lor, vor simți puțin lipsa a ceea ce nu e dat în puterea lor” (p. 45).

„Oameni, fiți umani, iată prima voastră datorie ! Fiți umani pentru toate stările, pentru toate vârstele, pentru tot ceea ce nu este străin de om. Ce înțelepciune există pentru voi în afară de omenie ? Iubiți copilăria, ocrotiți-i jocurile, plăcerile, dragălalșeniile ei ! Care din voi n-a regretat câteodată această vârstă când avea întotdeauna răsul pe buze și suflul totdeauna liniștit ? De ce vreți să lipsiți pe acești mici nevinovați de plăcerea unui timp fugar, atât de scurt și de un bun atât de prețios, pe care nu știu să-l folosească în rău ? De ce vreți să umpleți de amărăciune și durere acești dintâi ani, care se scurg atât de repede și care nu se mai întorc vreodată, nici pentru ei, nici pentru voi ?” (p. 54).

„Orice sentiment de durere este inseparabil legat de dorința de a te scăpa de el ; orice idee de plăcere este inseparabilă de dorința de a te bucura de ea ; orice dorință presupune o lipsă și orice lipsă simțită este supărătoare ; deci, mizeria noastră constă în nepotrivirea dintre dorințele noastre și puterea noastră de a le împlini. O ființă sensibilă, ale cărei facultăți ar egala dorințele, ar fi o ființă absolut fericită.

În ce constă, așadar, înțelepciunea umană sau drumul adevăratei fericiri ? Desigur, nu în reducerea dorințelor ; căci, dacă acestea ar fi în puterea noastră, o parte din facultăți ne-ar rămâne inactive și nu ne-am folosi de întreaga noastră ființă. Nu constă nici în extinderea facultăților noastre, căci, dacă dorințele s-ar extinde și ele în aceeași măsură, am deveni mai nenorociți ; ea constă însă în micșorarea dominației dorințelor asupra facultăților și în egalizarea perfectă a voinței și puterii. Numai atunci, fiind în acțiune toate forțele, suflul va rămâne totuși liniștit și omul va fi bine echilibrat” (pp. 55-56).

„Copilul nostru nu trebuie să obțină nimic fiindcă cere, ci fiindcă are trebuință ; nici să nu facă nimic din supunere, ci numai din necesitate ; astfel, cuvintele a asculta și a porunci vor fi scoase din vocabularul lui, mai mult încă, și cele de datorie și obligație ; dar să se dea loc de frunte cuvintelor forță, necesitate, neputință, constrângere” (p. 65).

„Copiii să fie copii înainte de a fi oameni, iată ce vrea natura. Dacă vrem să răsturnăm această ordine, vom produce roade timpurii, care nu vor fi nici coapte, nici gustoase și în curând se vor strica ; vom avea tineri învățați și copii bătrâni. Copilăria are feluri de a vedea, gândi și simți care îi sunt proprii ; nimic nu e mai nesăbuit decât să vrem să le înlocuim cu ale noastre ; țin mai mult să se ceară copilului să fie înalt de cinci picioare decât să i se ceară judecată la zece ani. În adevăr, la ce i-ar servi rațiunea la această vârstă ? Ea este frâul forței și copilul n-are nevoie de acest frâu” (p. 67).

„Nu dați elevului vostru nici un fel de lecție verbală ; el trebuie să învețe numai prin experiență ; nu-i dați nici un fel de pedeapsă, căci el nu știe ce înseamnă a greși ; nu-l puneți niciodată să vă ceară iertare, căci el nu vă poate ofensa. Lipsit de orice moralitate în acțiunile lui, el nu poate face nimic ce ar putea fi rău din punct de vedere moral și să merite pedeapsă ori mustrare” (pp. 68-69).

„Să stabilim ca maximă incontestabilă că cele dintâi porniri naturale sunt întotdeauna drepte ; nu există perversitate originară în sufletul omenesc ; nu există un singur viciu despre care să nu poți spune de unde și cum a pătruns în el. Singura pasiune naturală a omului este iubirea de sine sau amorul propriu, luat într-un sens larg” (p. 69).

„Cea dintâi educație trebuie să fie, așadar, pur negativă. Ea constă nu în a transmite virtutea sau adevărul, ci în a păzi inima de viciu și spiritul de eroare. Dacă ai putea să nu faceți nimic și să nu lăsați nici pe alții să facă ceva ; dacă ai putea să conduceți elevul vostru sănătos și robust până la vârsta de doisprezece ani fără să știe a deosebi mâna sa dreaptă de mâna stângă, atunci, de la primele lecții pe care i le-ați da, ochii înțelegerii lui s-ar deschide pentru rațiune. Fără pre-judecăți, fără deprinderi, nu va avea nimic în el care să poată contrazice rezultatul grijii voastre. Curând, el va deveni în mâinile voastre cel mai înțelept dintre oameni ; și începând prin a nu face nimic, veți fi înfăptuit o minune a educației” (p. 70).

„Amintește-ți că, înainte de a îndrăzni să începi a forma un om, trebuie să te fi făcut tu însuși om ; trebuie să găsești în tine exemplul pe care trebuie să-l dai. Câtă vreme copilul nu are încă putere de cunoaștere, ai timp să pregătești în așa fel tot ce-i vine în apropiere, încât primele lui priviri să nu întâlnească decât lucruri pe care e potrivit să le vadă. Să te faci respectat de toată lumea, să începi prin a te face iubit, pentru ca fiecare să caute a-ți fi pe plac. Nu vei fi stăpân peste copil dacă nu vei fi stăpân peste tot ce-l înconjoară și această autoritate nu va fi niciodată satisfăcătoare dacă nu se va întemeia pe stima virtuții” (p. 72).

„Respectați copilăria și nu vă grăbiți s-o judecați nici în bine, nici în rău. Lăsați excepțiile să se arate, să se dovedească, să se confirme mult timp înainte de a adopta pentru ele metode particulare. Lăsați natura să-și exercite acțiunea multă vreme înainte de a vă apuca să acționați în locul ei, de teamă să nu-i contrariați acțiunile. Veți zice că timpul este prețios și nu trebuie să-l pierdem. Nu vedeți că e mai bine să nu faci nimic decât să-l pierzi folosindu-l rău și că un copil rău instruit e mai departe de înțelepciune decât unul care n-a fost instruit deloc” (p. 85).

„Citirea este flagelul copilăriei și aproape singura ocupație pe care știm să le-o dăm. Abia la doisprezece ani va ști Emil ce este o carte. Se va zice că trebuie să știe cel puțin a citi. Așa este : să știe citi atunci când citirea îi este folositoare ; până atunci ea nu-i servește decât să-l plictisească.

Dacă nu trebuie să ceri nimic copiilor prin supunere, urmează că ei nu pot să învețe nici un lucru dacă nu-i pricep avantajul actual și prezent, fie că e vorba de o plăcere, fie de o utilitate” (p. 96).

„Un mijloc mai sigur decât toate și pe care îl uităm întotdeauna este dorința de a învăța. Fă-l pe copil să aibă această dorință și lăsați deoparte jocurile de litere și cuburi ; orice metodă va fi bună” (pp. 96-97).

„Tinere institutor, îți recomand o artă grea : aceea de a conduce fără reguli și de a face totul fără să faci nimic. Consimt că această artă nu e pentru epoca ta ; ea nu este proprie a face să strălucească mai întâi talentele tale, nici să te faci prețuit de părinți, dar e singura în stare să reușească. Nu vei ajunge niciodată să formezi înțelepți dacă nu vei face întâi haimanale” (p. 99).

„Elevul meu sau mai degrabă al naturii, deprins de timpuriu să se ajute singur pe cât este posibil, nu se obișnuiește deloc să ceară neconținut sprijinul altora, nici să le arate marea lui învățătură. În schimb, el judecă, prevede, raționează despre tot ceea ce se raportează nemijlocit la el. Nu flecărește, el acționează ; nu știe un cuvânt despre ceea ce se petrece în lume, dar știe bine să facă ceea ce-i convine. Cum e neîncetat în mișcare, e silit să observe multe lucruri, să cunoască multe efecte ; dobândește de timpuriu o mare experiență ; ia lecții de la natură, nu de la oameni ; învață cu atât mai bine, cu cât nu vede nicăieri intenția de a-l instrui” (p. 99).

„Ia un drum opus cu elevul tău ; lasă-l să creadă că el este stăpân și fii tu de fapt întotdeauna stăpân. Nu e supunere mai perfectă decât aceea care păstrează aparența libertății” (p. 100).

„Fără îndoială că nu trebuie să faci decât ceea ce vrea, dar el nu trebuie să voiască decât ceea ce voiești tu să faci ; nu trebuie să faci un pas fără ca tu să-l fi prevăzut ; nu trebuie să deschidă gura fără să știi ce va spune” (p. 100).

„Cum tot ce intră în gândirea omului vine din simțuri, prima rațiune a omului este o rațiune senzitivă ; ea este cea care servește de temei rațiunii intelectuale : primii noștri dascăli de filosofie sunt picioarele noastre, mâinile noastre, ochii noștri. A pune cărți în locul a toate acestea nu înseamnă să învățăm a raționa, ci să învățăm să ne servim de rațiunea altuia, înseamnă să ne învățăm să credem mult și să nu știm niciodată nimic” (p. 105).

„Un copil e mai mic decât un om : n-are nici forța, nici rațiunea lui ; însă vede și înțelege tot așa de bine ca el sau aude tot așa de bine ori aproape tot atât de bine ca el ; are gustul tot așa de sensibil, deși îl are mai puțin delicat, și distinge tot atât de bine mirosurile, deși nu participă cu aceeași plăcere a simțurilor. Cele dintâi facultăți care se dezvoltă și se perfecționează în noi sunt simțurile. Acestea sunt deci cele dintâi pe care trebuie să le cultivăm ; sunt singurele pe care le uităm sau cele pe care le neglijăm cel mai mult” (p. 113).

„Ideile lui sunt limitate, dar lămurite ; dacă nu știe nimic pe dinafară, știe multe prin experiență. Dacă citește în cărțile noastre mai puțin bine decât alt copil, citește mai bine în cartea naturii ; spiritul nu-l are în limbă, ci în cap ; posedă mai puțină memorie decât judecată ; nu știe să vorbească decât o singură limbă, dar înțelege ce vorbește ; dacă nu știe să spună așa de bine ca alții, în schimb știe să lucreze mai bine decât ei.

Nu știe ce este rutina, uzul, obișnuința ; ceea ce a făcut ieri n-are nici o influență asupra a ceea ce face azi. Nu urmează niciodată o formulă, nu se supune deloc autorității, nici exemplului și nu acționează, nici nu vorbește decât cum îi convine. În consecință, nu așteptați de la el cuvântări dictate, nici maniere studiate, ci numai expresia fidelă a ideilor și a conduitei care naște din inclinațiile sale” (p. 141).

„De unde vine slăbiciunea omului ? Din inegalitatea dintre forța sa și dorințele sale. Pasiunile noastre ne fac slabi, pentru că ne-ar trebui mai multe forțe decât ne-a dat natura, pentru a le satisface. A-ți micșora deci dorințele este ca și cum ți-ai mări forțele ; acel care poate mai mult decât dorește are putere de prisos” (p. 145).

„Nu știm niciodată să ne punem în locul copiilor ; nu pătrundem în ideile lor, ci le atribuim lor pe ale noastre și, urmărind întotdeauna propriile noastre raționamente, legând adevărurile unele de altele, nu facem decât să le îngrămădim în cap lucruri lipsite de noimă și greșite” (p. 151).

„Amintiți-vă totdeauna că spiritul educației mele nu este să învăț pe copil lucruri multe, ci să nu las niciodată să pătrundă în creierul său decât idei juste și clare. Puțin îmi pasă dacă nu știe nimic, cu condiția să nu se înșele, iar eu nu introduc adevăruri în cap decât pentru a-l feri de erorile pe care le-ar învăța în locul lor. Rațiunea, judecata vin încet, prejudecățile aleargă cu grămadă, de acestea trebuie să-l apărăm” (p. 152).

„Mai întâi, gândește-te bine că rareori trebuie tu să-i propui ce anume trebuie el să învețe ; el trebuie să fie acela care să dorească să cerceteze, să găsească acest lucru, iar tu trebuie să-l faci să înțeleagă lucrurile, să-i deștepți cu dibăcie această dorință și să-i pui la îndemână mijloacele de a o satisface” (p. 160).

„Urăsc cărțile ; ele nu te învață decât să vorbești despre ceea ce nu știi” (p. 165).

„Pentru că avem nevoie absolută de cărți, este una care, după părerea mea, ne oferă cel mai reușit tratat de educație naturală. Aceasta va fi prima carte pe care o va citi Emil al meu ; el va alcătui multă vreme întreaga lui bibliotecă și va ocupa în ea pentru totdeauna un loc de cinste. Ea va constitui textul față de care toate convorbirile noastre despre științele naturii nu vor servi decât drept comentarii. Ea va servi în progresul nostru drept probă pentru dezvoltarea judecății și, cât timp nu ne vom strica gustul, lectura sa ne va face plăcere. Care este această carte minunată ? O fi Aristotel ? O fi Pliniu ? O fi Buffon ? Nu ! Este Robinson Crusoe” (pp. 165-166).

„Exemplele mele, bune poate pentru un subiect, vor fi rele pentru multe altele. Dacă le pătrunză spiritul, vei putea să le variezi după nevoie ; alegerea ține de studiul caracterului specific fiecăruia, și acest studiu ține de ocaziile pe care i le oferim de a se arăta” (p. 174).

„Luând în considerație toate acestea, aș ține cel mai mult ca meseria pe gustul elevului meu să fie cea de tâmplar. E curată, e folositoare și se poate exercita în casă; ține de ajuns corpul în mișcare; cere muncitorului iscusință și pregătire; apoi, în forma obiectelor determinată de utilitate, eleganța și gustul nu sunt excluse” (p. 183).

„Când Emil va învăța meseria sa, doresc s-o învăț împreună cu el; căci sunt convins că nu va învăța niciodată bine decât ceea ce vom învăța împreună. Ne vom începe deci amândoi ucenicia și nu vom pretinde deloc să fim tratați ca domni, ci ca adevărați ucenici care nu se distrează” (p. 183).

„Trebuie să lucreze ca un țăran și să cugete ca un filosof, ca să nu fie trândav ca un sălbatic. Marele secret al educației este de a face ca exercițiile corpului și cele ale spiritului să servească întotdeauna de odihnă unele altora” (p. 185).

„Deoarece cu cât știu mai mult, oamenii se înșală mai mult, singurul mijloc de a evita eroarea este ignoranța. Nu judeca și nu te vei înșela niciodată. Aceasta este lecția naturii, ca și cea a rațiunii. Afară de un mic număr de raporturi imediate și foarte sensibile pe care le au lucrurile cu noi, tot restul ne este cu totul indiferent” (p. 188).

„Are un spirit universal, nu ca urmare a cunoștințelor, ci a facultății de a le dobândi; un spirit deschis, inteligent, gata la orice și, cum zice Montaigne: dacă nu instruit, cel puțin în stare să se instruiască. Mi-este de ajuns dacă știe să descopere pe «la ce folosește» cu privire la orice lucru pe care-l face și pe acel «pentru ce» referitor la tot ceea ce crede. Căci, încă o dată: scopul meu nu este să-i dau știința, ci să-l învăț s-o dobândească la nevoie, să-l fac s-o prețuiască exact cât merită și să-l fac să iubească adevărul mai mult decât orice. Cu această metodă mergi încet, dar nu faci niciodată un pas inutil și nu ești silit deloc să te întorci înapoi” (pp. 190-191).

„Pasiunile sunt principalele instrumente ale conservării noastre; este deci deopotrivă de ridicol și zadarnic să încerci a le distruge; ar însemna să controlezi natura, ar însemna să deformezi opera lui Dumnezeu” (p. 194).

„Pasiunile noastre naturale sunt foarte mărginite; ele sunt instrumentele libertății noastre, ele tind să ne conserve. Toate pasiunile care ne robesc și care ne distrug vin din altă parte; nu ni le dă natura, ci noi ni le însușim în dauna ei” (p. 195).

„Studiul potrivit omului este cunoașterea raporturilor sale. Atâta timp cât nu cunoaște decât ființa sa fizică, trebuie să se studieze în raporturile sale cu lucrurile: aceasta este îndeletnicirea copilăriei sale; când începe să-și dea seama de ființa sa morală, el trebuie să se studieze în raporturile sale cu oamenii; aceasta este îndeletnicirea întregii sale vieți, care trebuie să înceapă în momentul la care am ajuns acum” (p. 197).

„Preferința pe care o acordăm altora vrem s-o obținem și noi; iubirea trebuie să fie reciprocă. Pentru a fi iubit, trebuie să te faci demn de iubit; pentru a fi preferat, trebuie să te faci mai demn de iubit decât altii, mai demn de iubit decât oricine altul, cel puțin față de omul iubit. De aici, cele dintâi priviri asupra semenilor; de aici, cele dintâi comparații cu ei, de aici emulația, rivalitățile, gelozia” (p. 197).

„Judecăm fericirea prea mult după aparențe; o presupunem unde este mai puțin, o căutăm unde nu poate să fie; veselia nu este decât un semn foarte dubios al fericirii. Un om vesel nu este adevărat decât un nenorocit care înșală pe ceilalți și se ametește pe sine însuși” (p. 213).

„Talentul de a instrui constă în a face pe discipol să-i placă învățătura. Or, ca să-i placă, nu trebuie ca spiritul lui să rămână atât de pasiv la tot ce-i spui, încât să n-aibă absolut nimic de făcut pentru a te înțelege. Trebuie ca amorul propriu al dascălului să lase ceva și pentru cel al elevului; trebuie ca acesta să-și poată zice: pricep, pătrund, sunt activ, mă instruiesc” (p. 233).

„Trebuie întotdeauna să te faci înțeleș, dar nu trebuie să spui totdeauna tot: cel care spune tot spune puține lucruri, căci îl urmă nu mai e ascultat” (p. 233).

„Țineți tinerilor toate lecțiile mai curând prin intermediul unor acțiuni decât prin cuvântări; să nu învețe din cărți nimic din ceea ce îi poate învăța experiența” (p. 237).

„Voind să-l formezi pe omul naturii, nu e vorba pentru aceasta să faci din el un sălbatic și să-l arunci în fundul pădurilor, ci numai ca, prins de vârtejul social, să nu se lase târât nici de pasiuni, nici de opinia oamenilor ; să vadă cu ochii săi, să simtă cu inima sa, să nu-l guverneze nici o autoritate, afară de propria sa rațiune” (p. 240).

„Cred deci că lumea e guvernată de o voință puternică și înțeleaptă ; o văd sau mai curând o simt, și acest lucru mă interesează să știu” (p. 262).

„Amintește-ți neconținut că eu nu transmit altora sentimentul meu, ci îl expun. Că materia este eternă sau creată, că poate exista un principiu pasiv sau nici unul, cert este totdeauna că totul e unul și dezvăluie o inteligență unică, căci nu văd nimic care să nu fie ordonat în același sistem și care să nu contribuie la același scop, anume la conservarea întregului în ordinea stabilită. Această Ființă care voiește și poate, această Ființă activă prin ea însăși, în sfârșit, această Ființă, oricare ar fi ea, care mișcă universul și rânduește toate lucrurile, o numesc Dumnezeu. Unesc cu acest nume ideile de inteligență, de putere, de voință, pe care le-am adunat, și pe cea de bunătate, care le urmează în mod necesar ; însă nu cunosc mai bine Ființa căreia i-am dat acest nume ; ea scapă deopotrivă simțurilor și gândirii mele ; cu cât mă gândesc mai mult la ea, cu atât mă rătăcesc mai mult ; știu foarte sigur că există și că există prin sine însăși ; știu că existența mea este subordonată existenței sale și că toate lucrurile care-mi sunt cunoscute sunt absolut în aceeași situație. Văd pe Dumnezeu pretutindeni în operele sale ; îl simt în mine, îl văd în jurul meu ; dar îndată ce vreau să-l privesc în el însuși, îndată ce vreau să caut unde e, ce e, din ce substanță e, îmi scapă și spiritul meu tulburat nu mai vede nimic” (pp. 262-263).

„Nu raționa niciodată în mod sec cu tineretul. Dă-i rațiunii un veșmânt concret dacă vrei să-l faci s-o simtă. Fă să treacă prin inimă limbajul minții, spre a se face înțeles. Repet, argumentele reci pot determina opiniile noastre, nu acțiunile noastre ; ele ne fac să credem și nu să acționăm ; demonstrezi ceea ce trebuie să gândești, nu ceea ce trebuie să faci. Dacă acest lucru este adevărat pentru toți oamenii, cu atât mai mult este el adevărat pentru cei tineri, care sunt încă închiși în simțurile lor și care nu gândesc decât atât cât își imaginează” (p. 311).

„Acest principiu stabilit, urmează că femeia este făcută anume ca să placă bărbatului ; dacă bărbatul trebuie să-i placă la rândul său este o necesitate mai puțin directă : meritul îi stă în putere ; place numai prin aceea că este puternic. Consimt că aceasta nu e legea amorului, ci cea a naturii, anterioară chiar amorului însuși. Dacă femeia este făcută ca să atragă și să fie subjugată, ea trebuie să se facă plăcută bărbatului în loc să-l provoace ; violența ei constă în farmecul ei. Prin farmec îl constrânge ea să-și descopere puterea și s-o folosească. Arta cea mai sigură de a însufleți această forță este de a o face necesară prin rezistență” (p. 345).

„...Cel mai puternic e stăpân în aparență și depinde în realitate de cel mai slab ; aceasta se întâmplă nu dintr-o frivolă întrebuintare a curtoaziei, nici din orgolioasa generozitate a protectorului, ci printr-o lege invariabilă a naturii, care, dând femeii mai multă ușurință să stimuleze dorințele decât bărbatului să le satisfacă, îl face pe acesta dependent și-l silește, la rândul lui, să caute să-i placă pentru ca ea să consimtă să-l lase să fie cel mai tare” (p. 347).

„În ceea ce privește consecințele sexului, nu există nici o egalitate între sexe. Bărbatul e bărbat numai în anumite momente, femela e femelă toată viața ei sau cel puțin tot timpul tinereții ; totul o cheamă la îndatoririle sexului ei și are nevoie de o constituție potrivită pentru a-și îndeplini bine funcțiunile. Cât e însărcinată, trebuie să fie cruțată ; cât e lehoză, trebuie să se odihnească ; îi trebuie o viață liniștită și sedentară ca să-și alăpteze copiii ; ca să-i crească, îi trebuie răbdare și blândețe, un zel și o afecțiune pe care nimic n-o învinge ; ea servește de legătură între copii și tată, ea singură îl face să-i iubească și-i dă încrederea să-i numească ai lui. Câtă duioșie și câtă grijă nu trebuie pentru a menține în unire toată familia ! Și, în fine, toate acestea nu trebuie să fie virtuți, ci înclinări plăcute, fără de care specia umană s-ar fi stins de mult” (p. 348).

„...Întreaga educație a femeilor trebuie să se refere la bărbați. A le place, a le fi folositoare, a se face iubite și onorate de ei, a-i crește când sunt mici, a-i îngriji când sunt mari, a-i sfătui, a-i